

T. Szabó Levente

Milyen nyelven beszél az irodalom tudománya?*

A tudományos professzionalizáció nyelvi ideálja és az irodalomtudomány nyelvének kimunkálása a XIX. század közepén

1. Fölvezetesképpen: vázlat a(z irodalmi) professzionalizációról mint XIX. századi jelenségről

„A professzionalizáció-elmélet kialakulását az a felismerés motiválta, hogy a modern értelemben vett társadalmakban az egyén státusát nem a születési előjogok határozzák meg többé, hanem a képzettség” – vázolja fel a professzionalizációs kutatások egyik alaptételét az a Szívós Erika, aki a mind ez ideig hiányzó magyar professzionalizáció-történet nagyon kevés elvi és gyakorlati kutatásainak egyikét végezte el legutóbb.¹ Mindezt, akár csak a professzionalizációról való gondolkodást is, az a felismerés határolja be, hogy a modern értelemben vett társadalmakban az egyén státusát nem a születési előjogok határozzák meg elsősorban, hanem a képzettség. A társadalomban előálló újfajta egyenlőtlenségek emiatt az iskolai végzettséghez, illetve e végzettség piaci értékéhez kezdenek erősen kötődni. A XIX. század elejétől számítható Magyarországon az a folyamat, amelynek során a rendi értelemben vett hagyományos vezető rétegek térvészését követően bizonyos, szakértelemmel rendelkező csoportok maguk válnak a társadalom elítjévé vagy legalábbis annak meghatározó részévé.

Az irodalmi professzionalizáció nagy kérdése lehet, hogy hogyan válik az értelmiségben belül maga az irodalmi értelmiség közös érdekeinek érvényesítésére képes, erős kollektív csoportidentitás-tudattal rendelkező, modern értelemben vett hivatáscsoporttá. Egyáltalán magának az értelmiségnek mint hivatáscsoportnak a megjelenése egy folyamat. Ugyan Vörös Károly egy törvényi szabályozásra, az 1848-as választási törvényre alapozva ekkorra tette megjelenését, a fogalomtörténet és a törvényi szabályozások végigkövetése kétségkívül csak két lehetséges támpont egy profi értelmiségtörténet megírásakor. Azon támpontok egyik legfontosabbika, amelyek például az irodalmi professzionalizáció kapcsán adhatják magukat, kétségkívül a képzettség mikéntjéhez kapcsolódik. Egyáltalán maga az a képzet, amely a szociológiai értelemben vett profi irodalmi gondolkodás egyik kritériumaként fogható fel, hogy az irodalmi tudás átadható, megtanítható, és nem kizárólagosan tehetség, ráérvés stb. függvénye, kétségkívül együtt jár a tudás átadására szakosodott intézmények létrejöttével. (Mellesleg az irodalmon belül a legkorábban a színészetben indulnak el a viták a XIX. század közepén arról, hogy lehet-e mint mesterséget tanítani, vagy úgy mond „születni kell rá”. Ebben az értelemben – s ha mindehhez hozzávesszük a színészképzés intézményesítetttségének milyenségét,

*A tanulmány a Kolozsvárott rendezett Apáczai Konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

¹ Szívós 2000. A professzionalizációs kutatások állásához l. még: Burchardt 1980., Burrage-Torstendahl 1990., Cocks-Jarausich 1990., Huerkamp 1980., Kovács 1994., Mazsu 1987. 88., McClelland-Siegrist 1995., Meyer-Krentler 1991., Perkin 1996., Rüschermeier 1980., Skopp 1980., Vári 1998.

például zártságát – akkor jól kitapintható, hogy a színészet az irodalmi rendszeren belül is eltérő professzionalizációs rátával rendelkező terület a XIX. században.)

Egy másik támpont lehet az irodalmi szakosodás mértékének a vizsgálatában annak a kitapintása, hogy az irodalom valamelyik részének az írását vagy az arról való beszéd minőségét mikortól kötik/asszociálják a standardizált és intézményesített képzéshez. Jelentéssé lehet az is e tekintetben, hogy a dilettantizmus negatív megítélése egy idő után, az 1860-as évektől, látszólag ehhez a képzethez kapcsolódik (ti. dilettáns az, aki nem képzett). Kétségkívül nem elhanyagolandó az sem, hogy ha létezik képzés és ez szerepet játszik a szakosodásban, akkor milyen státusa van a képzésnek, és milyen státusuk van az intézményekben tanító tanároknak: az irodalom vonatkozásában talán a Színészeti Tanoda esete szolgálhat egy korai meglepetéssel. Ugyanis a színészeti tanodai, később színi akadémiai állás igen magas rangot jelentett, a tanárokat az V. fizetési osztály és a méltóságos cím illette meg – ez még magának a Nemzeti Színház igazgatójának sem járt. Innen nézve tehát a képzés státusa igencsak nagy az irodalom e részrendszerén belül *már* az 1860-as években: kétségkívül ez a státusbéli egyenlőtlenség jól kirajzolja mind az irodalmi rendszeren kívüli, mind pedig az irodalmi rendszeren belüli szakosodáshoz képest a professzionalizációs folyamat állását a színészetben.

A szakosodás mértékét mutathatja az is, hogy milyen a képzés tartalma, szelektív-e vagy sem: például az irodalomtörténet oktatását tekintve a XIX. század folyamán az egyetemi előadásokra a felvétel kevésbé szelektív, nyitottak, tehát mindenki által látogathatók, ellentétben például a színészképzéssel, ahol komoly szelekciós rendszer folyik, kevés hallgatóval zajlik a zárt oktatás már a Színészeti Tanoda indulásától kezdve. Innen nézve egészen jól látható az, hogy maga az irodalmi rendszer is egyenlőtlenül szakosodik, akkor, amikor a XIX. században a már csak a humaniorákat jelölő irodalomfoglalomból megkezdődik a mai értelemben vett tudományszakok, diszciplínák kiválása, létrejötte, konstitúciója (többek között a modern értelemben vett irodalom mint diszciplína létrejötte). Egy másik írás feladata az irodalmi professzionalizáció kérdésköreinek a behatóbb vizsgálata, csupán azt a keretet kívántam érzékelhetővé tenni, amelyben a szakosodásról szóló viták, eszmecserek s mindezzel együtt a szaknyelvek kérdése felvetődik a XIX. század közepén. Nem állítom, hogy nem lehet szakosodásról beszélni a XIX. század előtt, de kétségkívül nagyon más folyamatokat, jelenségeket, entitásokat lehet érteni szakosodáson (és szaknyelveken) a XIX. század előtt és után – épp az általam korábban felvázoltak okán.²

A szakosodásnak (mint professzionalizációs folyamatnak) nyelvi következményei, problémái is vannak, írásom két ilyen, nagyobb, az irodalmi rendszer felől szemlélt kérdését veti fel a professzionalizációnak mint a szaknyelvek újraértelmezését vagy épp kialakulását magával hozó folyamatnak.

2. A tudományfogalmak változásáról, a tudományok versengéséről és a nyelvi mércéről

² Az irodalmi professzionalizáció mint jelenség értelmezését már máshol megkíséreltem: T. Szabó 2003., illetve: *A magyar irodalmi professzionalizáció történeti intézményei és Gyulai Pál egyetemi oktatói munkássága*, kézirat.

³ Szajbély 1988. 58–78.

Több mint egy évtizede Szajbély Mihály egy teljes tanulmány erejéig³ markánsan felhívta a figyelmet arra, hogy az 1850-es években hogyan változik meg (nevezetesen: hogyan értékelődik fel) a tudomány státusa, illetőleg a jelenség maga hogyan értelmezhető a korabeli líraellenesség egyik forrásaként. Azt sem lenne érdektelen megvizsgálni, hogyan próbálták újradefiniálni magukat efelől az irodalmi rendszer különféle alrendszerei (hogyan értékelődött fel például a kritika mint tudományos tevékenység, vagy hogyan lábjegyzetelte Arany eposzainak és lírai szövegeinek némelyikét, mintegy megjelenítendő az ezekben egy időben érvényesülő műalkotás- és tudományos jelleget, s úgy tünik számomra, hogy az ötvenes évek eleje sikerkiadványának, Lisznyai Kálmán *Palóc dalok* című kötetének hasonló eljárása is analóg törekvés nyomait viseli magán⁴). Itt mégis arra figyelni, hogy milyen tudományfogalmak körvonalazódnak a szóban forgó évtized elején, és ezek hogyan határoznak meg egyfajta nyelvi ideált.

Az, hogy a tizenkilencedik század közepének magyar kultúrájában érzékelhető valamiféle elmozdulás az értékmérő tevékenységként felfogott „tudományosság” felé, nemcsak elszórt megjegyzésekből, netán implicite például az irodalmi praxisból következtethető ki (mint ahogyan magam is tettem korábban, amikor például a korabeli lírapoétikai gyakorlat módosulását említettem), hanem az évtized elején a Toldy Ferenc által szerkesztett *Új Magyar Múzeumban* a tudomány fogalma körül lezajlott vitából is. Ez utóbbi igazából olyan krízisként érzékelteti a tudomány kérdését, amelynek esetében a tudományos tevékenység mibenléte, milyensége, a legitimitől az illegitimig terjedő tudományos eljárások épp azért lesznek diskurzus tárgyává, mert jelentékenynek minősülnek, vita tárgyává meg azért válnak, mert a krízishelyzet több versengő modellt termel ki (illetőleg ezeknek az együttes meglététől és a köztük való választás nehézségeitől válik a helyzet krízissé).

Az *Új Magyar Múzeum* lapjain vitázó felek: Szontagh Gusztáv, Toldy Ferenc, Wenzel Gusztáv és Nendtvich Károly,⁵ a vita maga meg néhol legalább annyira szól a magyarság néhány specifikus őstörténeti kérdéséről, mint a tudományosság mibenlétéről, s így nem választhatók le egymástól, ám jelen írás kereteit tekintve mégis eltekintek az őstörténeti vitában megfogalmazódó érvek felsorakoztatásától és értelmezésüktől.

A polémia Szontagh azon kijelentéseiből indul, hogy ez a tudomány művelésében kárhoytatandó tényezőnek tekinti a mérték nélküli tudományművelést, illetőleg „életrevalóságuk” felől nézve tesz különbséget az egyes tudományágak között: „A gondolat a tettért van, a tudomány az életért. Mint vannak egyesekre nézve ismeretek, melyek nélkül egészségünket fenn nem tarthatjuk, s életünket emberhez illőleg el nem rendezhetjük, melyek tehát oly nélkülözhetetlenek, hogy azoknak birtoka nélkül mindenkit barbárnak

⁴ A kötet és a Lisznyai-életmű több tanulságával számol Szilágyi Márton érdekes és jelentékeny munkájában, de ezt a vonatkozást nem érinti: Szilágyi 2001.

⁵ A vitához sorolható írások: Szontagh Gusztáv, Tudomány, magyar tudós, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 7. füzet, 377–390.; Toldy Ferenc, Ismét: tudomány, magyar tudós. Értekező levél Szontagh Gusztávhoz, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 9. füzet, 469–486.; Wenzel Gusztáv, Eszmetörédékek a magyarok eredetéről, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 9. füzet, 486–499.; Szontagh Gusztáv, Eszmeccsere Toldy Ferenc és Wenzel Gusztáv társaimmal, *Új Magyar Múzeum*, 1851. (1. évf.) 12. füzet, 663–695.; Nendtvich Károly, Még egyszer: tudomány és magyar tudós, *Új Magyar Múzeum*, 1851. 37–51.; Toldy Ferenc, Nyílt válasz Dr. Nendtvich Károlyhoz a szélsőségek közletésére, *Új Magyar Múzeum*, 1851. 52–55.

kell tartanunk; mások, melyek csupán az élet szépítésére vonatkoznak, mint a szépművészetek, s végre mások, melyek pusztán az emberi tudásvágy méltó kielégítését s az ismeret lehető teljes voltát eszközlik: úgy vannak minden nemzet irodalmában oly tudományok is, melyek nélkül a nemzet sem állodalmilag, sem anyagilag fenn nem állhat, s mások, melyek, mint a kertészetben a virágtermesztés, inkább szellemi fényűzés.⁶ Efelől tekintve élesen kirajzolódik nemcsak az, hogy Szontagh mit tart tudmánynak és milyen alapon, hanem hogy milyen tevékenységek minősülnek kevésbé tudományosnak, illetve ha tudományosak is, akkor mitől épp kevésbé értékesek, illetőleg hogy mikor tart jó irányba a tudányművelés a nemzetközösség makroszintjén: „Skálából pedig világosan kitetszik a tudományok egymáshoz aránya, nagyobb[–]kisebb szüksége, s anyagi vagy erkölcsi hasznok szerint való egymás mellé vagy alá rendelése: tehát azon kellék és általános szabály, mely valamely nemzet irodalmát *helyes* vagy *ferde irányúvá* teszi. Műveljétek kirekesztőleg azon tudományokat és művészeteket, melyek csupán az emberi ismeretkört kiegészítik vagy az életet csupán szépítik, s hanyagoljátok el azokat, melyek a nemzet társadalmi s anyagi léte fenntartására nélkülözhetetlenek: nemcsak elmulasztottátok a fontosabbat, szükségesebbet, nélkülözhetlent [!] a kevésbé fontos, szükséges és nélkülözhető felett, hanem, ha van összeköttetés a gondolat és cselekvés, irodalom és élet közt, elvontátok a nemzet *szellemi produktív erejét* legszükségesebb körétől, azt nem a gyümölcsfa nevelésére használván, hanem ha nem is fattyú, de legalább meddő ágai tenyésztésére pazarolván.”⁷ A látványos metaforika, amely értelmetlenként és illegitimként bélyegez meg több, a humaniorákhoz tartozó tudományszakot, nyomatékos visszhangra talált Toldy Ferencnél, aki két lapszámmal később terjedelmes értekezésben próbálta cáfolni Szontagh érveit. Toldy szempontjai legalább annyira hierarchikus rendet eredményeznek, mint kritériumai (noha utólag finomítja érveit, és nem eleve adott tudományhierarchiáról, hanem a tudományok művelésének eleve adott legitim és illegitim módozatairól beszél a későbbiekben egy bekezdés erejéig): „Engedd barátom – hangzik a tanulmány egy fontos passzusa –, hogy én a te felosztásodat *más nyelvre fordítsam le*. Vannak tudományok, melyek az embert *mint állatot* tartják fenn, és viszont melyek azon része szükségének felelnek meg, mely őt az állatokon felülemeli, s őt tulajdonképp *emberré* teszi; ehhez képest engedd, hogy ha az emberi lélek nemesebb a testnél, mely az ő lakóival egyenrangúakká teszen, mit te bölcsész létedre nem tagadhatsz, ezeket a meddő, nélkülözhető, fényűzési tudományokat és művészeteket *felsőbbeknek* amazokat pedig ezek szolgálainak tartsam vagy nevezzem.”⁸ Az a más nyelv, amelyre Toldy „átfordítja” Szontagh kijelentéseit, majd a Szontaghot megerősítő Nendtvichét is, homlokegyenest más realitást eredményez; példának okáért, amit Szontagh *fényűzésnek* mondott, az Toldynál *nemesítésként* modellértékű jelleget hordoz.⁹ Így nyilvánvalóan a hierarchia szimmetrikusan fordul meg, ami Szontagnál másodrangú tudomány volt, ha egyáltalán tudmánynak minősült, itt történetileg is az az alap, amelyhez képest a többi tudomány tudományként meghatározhatja magát. Amiben viszont mindkét modell közös, az nem

⁶ Szontagh 1851. 387.

⁷ Szontagh 1851. 387–388. [az első kiemelés tőlem – T. Sz. L.]

⁸ Toldy 1851. 473.

⁹ Ld. „fényűzés-e ami szükséges? S az élet szépítése nem a külérzésekről átvitt kifejezés-e, mely helyett a philosophiai nyelv más szót bír, a *nemesítés* szavát: a lélek nemesítése pedig vajon fényűzés-e, vagy inkább a valóban emberi elutasíthatatlan követelése?” Toldy 1851, 474. [kiemelések az eredetiben – T. Sz. L.]

más, mint az, hogy lát olyan tudományokat és/vagy tudományos eljárásokat, amelyek atól illegitimek, hogy nem kapcsolódnak valamiféle célelv kiteljesítéséhez, öncélúak, referenciájuk maguk felé mutat, mintegy maguk kívánnak jótállni magukért. Természetesen mindkét szerző a tudományszemléletüket konstituáló értékek különbségénél fogva máshol, eltérő diszciplinákban vagy diszciplináris eljárásokban pillantja meg ezt az (értelmetlennek minősített) önreferencialitást; Szontagh – amint erre Wenzel írása rámutat – többek közt a magyar őstörténetet véli például par excellence *áltudománynak*¹⁰; Toldy például a szórakoztató jelleget, illetőleg az ezzel összefüggésben láttatott *nem professzionális* írást¹¹ nem tudja egyenértékűnek minősíteni más tudományművelői stratégiákkal, például a nemzeti kultúra érdekében való tudományos tevékenység mint célelv felől: „Innen van aztán egy *s más* aránytalanság – nem a reális [!] és humaniorák közötti – hanem a tudomány és a szépirodalom, helyesb[en] a mulattató (akit mulattat!) irodalom közötti, mely éppen oly természetelleni egy *serdült* nemzetnél, mint a serdült egyénnél azon életmód, mely mellett a mulatságnak több idő jut, mint a munkának. [...] Oh el fogom én nektek a hajdani magyar író sorsát beszélni egykor, ha már egyéb dolgom nem marad, mint életem emlékezetét leírni. – Akkor *sok* kéz kellett, teherhordó, napszámos, segéd stb.; most – hála a magyarok istene után azon halhatatlan férfiaknak, kik a legmostohább környületek közt munkás lelkesedéssel oda emelték a nemzeti irodalmat, hol nem kénytelen többé pirulva lesütni szemeit, hanem önérzettel tekinthet a világirodalom szeméibe! – most már többet is kívánhatni a kezdő írótl: nevezetesen, hogy minél többet felvegyen magába, mielőtt produkálna, hogy tehát *elégészes tudományos képzettség, az irodalom ismerete, s a nyelvbéli előadás teljes birtoka* nélkül fel ne lépjen. [Sőt] megfontolván, hogy a *munka életet* [...] inkább a *tudományos irodalom körül fáradozzon*.”¹²

Nem érdektelen megnézni, hogy mi számíthat az egyes szerzőknél tudományfogalmuk legitimációs stratégiájának. Példának okáért az a mód, ahogyan Szontagh megmutatja önnön élettörténetét, egyben tudományfogalmának legitimációs közegévé is teszi az előbbit. A bevallottan preferált tudományfogalom legitimitásának felismerése öregkori tapasztalatként mutatódik be egyenest a polemikus élű tanulmány felütéseként: „Nevezetes pillanat az életünkben, midőn észre vesszük, hogy *megöregedtünk*. Furcsa: mióta visszaemlékezünk, gyermekek, ifjak, férfiak voltunk; ez egész idő alatt semmit sem tettünk, hogy ez állapotok változzanak, gondunk sem volt reá; és mégis, magunk sem tudjuk, hogy nem, egy szép nap reggelén az «őreg úr» tekintélyes címmel tiszteltetünk meg [...] Minden kornak megvan-

¹⁰ „A tisztelt olvasó látja, hogy feladatomat annyiban teljesítettem, miképp csakugyan bebizonyítottam, hogy a *magyar őstörténet korántsem áltudomány*, milyennek azt Szontagh Gusztávnak a haza színe előtt bemutatni tetszett; hogy ellenkezőleg bennső tudományos alappal bír, hogy külalakjára nézve szintén a való tudomány minden kívánalmainak megfelel; s hogy korunk életviszonyait és nemzetünk érdekeit tekintve azt igen korszerű és fontos tudománynak kell tartani.” Wenzel 1851. 498.

¹¹ A munkáról mint az egyre több tekintetben követendő életmodellt nyújtó polgárság más szociális csoportok által magukévá tett XIX. század közepi alapértékről és a függvényeként szemlélhető professzionalizáció folyamatáról (az irodalom tekintetében például az irodalmi munkát gazdasági csereértékért termelő profi író vagy a profi értelmező szerepét betöltő kritikus és irodalomtörténész megjelenéséről és ezzel együtt a dilettáns író és olvasó fogalmának negatív felhangú átértelmeződéséről) egy korábbi munkámban már részletesen írtam: *The Making of the Nineteenth-Century Hungarian National Past. Historians as Nation-Makers, New Europe College Yearbooks* 2001/2002, Bucharest.

¹² Toldy 1851. 481–482.

nak a maga örömei, bajai, teendői. A legbölcsebb az, ki mindezeknek legillőbben meg tudott felelni, ki mindig az volt, minnek a természet törvénye és emberi s polgári hivatása szerint lennie kellett [...] Magam is megöregedtem már, s az öregnek tapasztalásai kiterjedtek [...] Minden utat csak végén lehet megítélni; úgy az emberi életet is. Mit tud az ifjú az életről? Pályája kezdetén az egészről akar ítélni, s ítélete olyan mint az eszkimóé, ki hólepte hazájából soha ki nem vergődvén, azt képzele, hogy az egész világ hógolyó. Ha tudni akarjátok, mi az élet, kérdezzétek az öreget: az megmondja, mert tapasztalta, mert öntudatosan haladtot ösvényén, érezvén a jelent s visszaemlékezvén a múltra. Ezen az alapon nyugszik egész tökéletesülésünk...”¹³ Természetesen, a tökéletesedésként és a tapasztalások igazságértékének egyre valószínűbbé válásaként felfogott életpályájának Szontagh épp azt a „korszakát” éli át és mutatja meg, amely akár ugyanezen életpálya célelvékként is felfoghatóvá válik, s amelyből így minden korábbi életszakasz igazságai elenyésződnék: „Az ifjú ábrándozik, reményei magasan röpködnek, lelkesedése föltétlen, képzelgésében az emberi akarat mindenható, azért nem hajlandó a körülményekkel alkudni, s pálcát tör mindenki felett, ki meggyőződéséből csak egy hajszálnyit enged; szóval testestül, lelkestül *idealista*.

A férfi már megismerte a világot, tapasztalta: miképp a dolgok odakünn másképp vannak s forognak, mint fejünkben, s mivel neki magáról és családjáról gondoskodni kell, alkalmazkodik a körülményekhez, s ez okból, ha szobaélet, elszigetelés a világról s egyoldalú elmerülés az eszmevilágra el nem fordítják, szükségképp *realista*.

Az öreg végre, ki az emberi munkásság tökéletlenségét már tapasztalta, ki túl van az élet hiúságain, az határtalan lelkesedést nem ismer többé, s igen élénken meg van győződve arról, miképp minden emberi cselekvésnek becsét az *irányon* kívül kivált az *arány* adja, s annak összhangzása a tárgyilagossággal törvényeivel. Nem hajlandó többé mindent, ami fénylik aranynak tartani; ő természete szerint *szeptikus*.

E különböző világszemléleteken magam is átestem, s most az utolsó fokon állok [...] most az öreg úr tekintélyes triposából tekintem a világot.”¹⁴ A tanulmány végén ettől is lesz jelentéssé többek között az, amikor Szontagh a nemzeti tudományosságot ifjúkorban levőnek minősíti, hisz ebben a keretben a saját személyes fejlődéstörténetéhez mérten igencsak korai stádiumban leledzik. Hozzá képest meg maga Szontagh olyan ismeretelméleti pozíciót tetelez magának, amely értékstabil, rálátása van arra is, amiben a nemzeti tudományosság még *benne van*, tehát amire annak rálátása *még* nem lehet; olyan hierarchikus tudás alakul ki tehát az életpálya fejlődésívű modellje mentén, amely Szontagh értékeit a megképezett hierarchikus értékskála élén helyezi el: „Uraim! minket a határtalan lelkesedés tönkretett. Ifjú, erőtől pezsgő, keleti származék vagyunk. Ifjúban az érzemény, a vágy, a képzelődés korlátot nem ismer. És rohantunk előre életben és irodalomban, határtalan lelkesedéssel, tájékozatlanul, intésre nem hallgatva, sőt a nagy intőt gyanúsítva, rágalmazva.”¹⁵

Az sem következmény nélküli, hogy Szontagh által, a kifejtett tudományfogalom hitelesítéséül elmondott életpálya megtéréstörténet: mintegy azt implicálja, hogy elmondója az életpálya adott pontján *felismerte* az adott tudományfogalom alapértékeit, és a korábban érvényesnek tartott értékekkel visszamenőleg összevetve, azokat csekélyebb értékűnek találta. Másrészt meg a saját életével hitelesíti azt a víziót, hogy elkerülhetetlen, hogy valaki ne az általa kizárólagos módon hitelesként elfogadott tudományt művelje: az a kitétel, mely szerint öregkorára *kénytelen volt* felismerni a tapasztalati tudományok elsőd-

¹³ Szontagh 1851. 377–378.

¹⁴ Szontagh 1851. 378–379. [kiemelések az eredetiben – T. Sz. L.]

¹⁵ Szontagh 1851. 389.

legességét, kényszerítő erejüként mutatja meg ezt a tapasztalatot, amely előbb vagy utóbb, de *elkerülhetetlenül* bekövetkezik majd minden egyes ember esetében.

Az „igazi” tudomány ismérveinek kutatása sok értelemben tételt bíró tevékenység ebben a vitában és ezután is. Az egyik tét kétségtől az, hogy milyen a tudományos nyelv, és e tekintetben melyik tudomány az, amelyik mércét szolgáltat a többi részére. Az igazi tudományról való vita tehát igazából a tudomány nyelviségének modelljei körül is zajlik latens módon, még ha magának a tudománynak a nyelvi elvárásairól viszonylag kevés szó esik is a vita egész folyamán. A vita tehát igazából arról is folyik, hogy mérvadó lehet-e a magát tudományként is meghatározó irodalom, illetve a magát tudományként elismertetni próbáló történetkutatás és -írás, vagy a reál tudományok módszertani térnyerése mindenfajta tudományos nyelv kimunkálásában elsősorban rájuk hagyatkozhat.

A vita válasza rendkívül érdekes és sokatmondó mind az irodalom, mind annak tudományként felfogott részei, mind pedig a reál tudományok későbbi, XIX. század végi státusára nézvést: úgy tűnik, hogy miközben a kutatás módszereiben a humán tudományok – s közöttük a historia litterariától a narratív irodalomtörténet-írás irányába újjáértelmezett irodalomtudomány is – kénytelenek a reáliák eljárásainak mintájára újraértelmezni önmön módszertanukat, a tudományos eredmények megmutatásának nyelvét az irodalomhoz utalják át. A vitának az a kritériuma, melynek értelmében a tudományos eredmények holtak, közölhetetlenek az elbeszélés művészete (*ars*) nélkül, ez utóbbi meg az irodalom szerves része hagyományosan, eléggé árnyaltan mutatja, hogy nem lehetne egyértelműen arról beszélni, hogy az irodalom a professzionalizáció és specializáció folyamatában leértékelődőben van: egyszerűen csak az történik, hogy az irodalom mint diszciplína egy adott értelemben – a tudományos eredmények nyelvi megjelenítését, kifejezését tekintve – bizony megerősíti a státusát a századközépen. A szépen és hatásosan elbeszélte tudomány egy olyan nyelvi ideált hozott létre a XIX. század közepén, amely még jó ideig (tudományként is) biztosította a modern értelemben vett irodalmi rendszer primátusát a tudományok XIX. századi, az egységes irodalomfoglalomból differenciálódó skáláján.

3. Még egyszer az elbeszélte tudományról: a nyelvi megformáltság mint a professzionalizációs „szakadék” áthidalásának kísérlete

A XIX. század második felének műltról való kánoni beszéde rendkívül izgalmas kérdést vet fel számomra a tekintetben, ahogyan az objektivisztikusnak nevezett történeti hagyomány folyamatosan az elbeszélés függvényének láttatja a múltat. Tehát mintegy nem elégséges a megtörténtség kritériuma ahhoz, hogy valami a múlthoz tartozónak minősüljön, többé vagy kevésbé (történetírói paradigmától és egyéni alkattól függ a mérték megállapítása) szükséges az is, hogy valahogyan elbeszélte legyen. A műltról való beszéd bonyolult poétikai követelmény-rendszerének a betartása nélkül nem minősül történeti ténynek a múltbeli történés, az esemény esemény voltát csupán a beszéd hogyanjának a követése révén nyerheti el.

Wenzel Gusztáv a Monumenta Hungariae Historica egyik kötetéhez, Szerémi György *Emlékiratának* a kiadásához írt előszavában történetileg is érvényesíti azt a normát, amit a történetírás művészi megformálандósága követelményének nevezhetünk: „Ha ma történeti munkáról kritikát írunk, annak szerzőjétől azt kívánjuk, hogy az elbeszélői stíl módját ismerje, s hogy tárgyát az ’ars historica’ szabályai szerint adja elő. Szerémi György, mint lát-szik, az ’ars historica’ országán kívül állt, s előadási szabályokról nem is gondolkodott [...] Munkáját történeti műnek nevezni nem lehet ugyan; de azért van mégis benne történeti

koncepció, melynek folytán azt kerekded egésznek kell elismernünk [...] De ez nem azon történeti koncepció, mely az események figyelmes tanulmányozásának és az emberi dolgok közt létező pragmatikus összefüggés észleletének az eredménye, hanem inkább csak azon költészeti szellem sugallata, mely a magyar nemzetet általában jellemzi, és keleti eredetének egyik jelensége. Ebben is nem a nemzet jelesebb költőire, hanem az alsóbb néposztályok korlátozottabb felfogására kell gondolnunk.”¹⁶ A poétikai elvárások jelenlétén túlmenően egyfajta hierarchia is jól kitapintható: az elbeszélés kerekdedségét biztosító koncepciózusság ugyan jelen van a nemzeti kultúra egészében, de nem ugyanolyan státusú „az alsóbb néposztályok” elbeszélésének, a szépirodalmi elbeszélésnek és a történetírói történetmondásnak az ilyen vonása. Wenzel kijelentése egy olyan kontextusban nyer tágabb értelmet, mely szerint a múlttól való beszéd műfajilag szorosan kötött: különböző műfajokban különböző státusú kijelentések tehetők róla, illetőleg valamely múlttól tett kijelentés igazságértékét e rendszerben néhol az adja, hogy milyen műfajban teszik.

Horváth Mihály az *Athenaenum* 1839-es évfolyamában úgy véli:¹⁷ „az emberiség tekintetében egy közös legfőbb törvényt kell a történettudomány és művészet egyetemi törekvéseinek s munkálatainak megismerni; ebben folynak össze a történetírásnak két, egymással színleg ellenkező főirányai. Ezek pedig: a tudományos és művészeti. [...] Márpedig a történetírás köréhez tartozó mindennemű dolgozatnak alaptörvénye szerint, mely a lett dolgokban való forgást követeli, szükség, hogy a gondolat, mely általánosságra s egységre emelkedni s minden egyest, mint egy lépcsőzet sorának tagját, a legfőbbsel összekapcsolni törekszik, szünetlen visszaforduljon a szem előtt fekvő anyag földi föltételeire, hogy ez az ő különműködésében és sajátosságában észleltessék és adassék elő; szükség hogy a gondolat az egyes alakok tolongásában forogjon, s ekképpen a történeti mű ezeknek vidám élete által szint és hangot nyerjen. Ez teszi a történelmi dolgozatoknak művészi oldalát, mely a tudományhoz csatoltatván, mint Janus kettős fején az ifjúság eleveenségét a vénség bölcséletével párosítja; a kettőnek egyike sem képes magában véve kielégíteni a történetírás igényeit.”¹⁸ Az, hogy Horváth esetében a történetírás alakító jellege az egyedihez kapcsolódik, (s koncepciójában az egyedinek mindig kontrollszerepe van az általánossal való viszonyában) nem változtatja meg alapvetően azt, hogy a történeti eseményt és tényt alapvetően az elbeszéléstől/elbeszéltségtől függőnek látja. Még az a Marczali Henrik is, akit Ranke-tanítványként és egy Ranke által ihletett történetvizsgá-

¹⁶ Szerémi 1857. XVII., XIX.

¹⁷ A kijelentés egy olyan tanulmány (a *Gondolatok a történetírás teóriájából*) része, amely Wilhelm Wachsmuth *Europäische Sittengeschichte* című, Lipcsében 1831–1837 között megjelent (ötötetes) munkája első kötetének *Die Aufgabe* című fejezetét magyarítja. Az *Athenaenum* első kiadás még a *Wachsmuth után* alcímet viseli, ám Horváth kisebb munkáinak kiadásában (Horváth Mihály 1868. *Kisebb történelmi munkái* III. Pest, 379–385.) ezt elhagyja, következésképpen még inkább sajátjának minősíti a benne foglaltakat.

¹⁸ Horváth 1839. 380. [kiemelés tőlem, T. Sz. L.]

¹⁹ Összefoglalóan I. R. Várkonyi 1973. I. 218–223.

²⁰ Marczali Henrik 1990. *A magyar történetírás története a XIX. században*. Budapest, 1900, II.; Marczali Henrik 1910. Horváth Mihály emlékezete, *Budapesti Szemle* 1910, 141. skk., Rankeval való kapcsolatát így jellemzi: „Nekem attól kell tartanom, hogy az elhunytnek alakját, úgy is, mint szakember, úgy is, mint bizonyos mértékben tanítványa, némileg egyoldalúan, szűkebb keretben fogom csak vázolni.” Marczali Henrik 1896. Ranke Leopold. *Budapesti Szemle* 85. k., 46.

lói módszertant érvényesítőként emlegetnek¹⁹ (s aki – nem utolsósorban – ilyenként is definiálta magát²⁰), a következőképpen határozza meg a történetírásnak és ezen belül a mestere által követett módszernek az alapjellemzőit: „az a két, annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás egyaránt megkövetel: a pontos és hű analízisé és a művészeti alkotásé, csak magában Rankéban volt meg teljes harmóniában [...] Lénye, egyénisége abban áll, hogy benne a történettudós teljesen össze volt forrva a történetíróval. Úgy a tudomány, mint a művészet terén a legnagyobb feladatokat tűzte maga elé. [...] Műveiben egyaránt megvan a kritika, az események kapcsolatába való behatolás és az előadás szépsége, előkelősége.”²¹

Gyulai Pálnak az Erdélyi Jánossal való beható vitája eredményeként írott *Polemikus levelek*²² tetemes része állítja előtérbe a tudomány általa formainak nevezett követelményeit és ezeken belül magát az elbeszéltséget. Alapállása, hogy „[m]inden szorosabb értelemben vett irodalmi mű alá van vetve a formának”²³ – irodalmin valószínűsíthetően tágabb, a humaniorákat magába foglaló, és nem a szépirodalom típusú irodalomfogalmat értve. „Ez [,] ami a könyvet a műtől, a tudóst az írótól megkülönbözteti, anélkül, hogy elválasztaná.”²⁴ A jó tudós tehát író is egyben, ez a garanciája annak, hogy munkája *mű* (és ne *csak könyv*) legyen. Gyulai történeti áttekintésében a forma joga a legerősebben az antikvitásban érvényesült – szerzőnk víziójában mintegy összefogva a tudományok (és művészetek) kiterjedt körét –, ahol még „Melpomene és Klio, Erato és Urania egymás mellett foglaltak helyet”. A jelenhez közeledve azonban Gyulai elbeszélése a forma térvészését, és implicite a művészet és tudomány, illetőleg az egyes tudományok erre (tudniillik a formára) alapozott egységének térvészését kénytelen konstatálni: argumentációjában mindennek elsődleges okai a tudományok kiterjedtsége és specializációja, a tudományos eszmecsere felgyorsulása/felgyorsítsának igénye, de nem kevésbé a „kutató szellem” „büszkesége” is: „A tudományok óriás kiterjedése lehetetlenné tette a formai kerekdedséget s az erős kutató szellem sokkal büszkébb és korlátlanabb lón, hogysem a Gratiáknak is hódoljon, míg a munkafelosztás, melyen az újabb tudományosság nagysága s talán egyoldalúsága is alapszik, még nehezebbé tett minden ilyenmű kísérletet, nem is említve, hogy a rendszeres iskolák s a gondolatok sebes közlésének eszközei sok oly jogos irodalmi nemet alapítottak meg, melyek a forma ellen dolgoznak.”²⁵ Gyulai ugyan kijelenti, hogy „[a] tudomány irodalmi forma nélkül is tudomány marad”, ám a későbbiekben erősen hierarchizálja azokat a tudományszakokat, valamint a tudomány művelésének azokat a módjait, amelyekben a forma alapvető szerepet játszik vagy kell játszania, és azokat, amelyekben esetleges, mintegy peremprobléma. Az előbbieket alapvetően a humán tudományokban lokalizálja, azon belül különösképp a múltat elbeszélő tudományokban: „Az etikai tudományokban már több a forma joga. A történetírás éppen úgy művészet ma is, mint volt a régiéknél.”²⁶ Eszerint a korábban felállított éles hierarchia a tudomány művelésének hogyanját illetően (a „formában” megnyilvánuló tudományt ugyanis „fennsőbb”, a formát elhanyagolót „alsóbb” fajta tudományosságnak nevezi) magasan az élre helyezi a múlttól való beszéd tudományait. Ezek esetében viszont (ame-

²¹ I. m. 58, 68.

²² Gyulai Pál, *Polemikus levelek* = Gyulai 1908. 243–244.

²³ I. m. 244.

²⁴ *Uo.*

²⁵ I. m. 245.

²⁶ I. m. 249.

lyeket Gyulai összefoglalóan történetírásnak nevez, de amelyekbe – amint kiderül – az irodalomtörténet is beletartozik például) az elbeszéltség és annak hogyanja nem esetleges, hanem mellőzhetetlen összetevő: „A történetírás művészete nem a történetnyomozás és kritika mellőzése a képzelem kicsapongása- és a nyelv bájaiért. Ki rajzolni akar valamely korszakot, ismerni és megbírálni tartozik minden kútforrást és adatot a lehető teljességben. De ez még nem elég, noha sok. A történetnyomozás és kritika becses dolog, nagy érdem, nélküle nincs történetírás, de azért még magában nem az. Az összehalmozott és megbírált anyagot alakítani kell, életet lehelni belé. Ez a történetírás, mi nagyrészt a forma művészete, s itt a pont, hol szükség van a költő sajátosságaira. A történetírónak értenie kell az elbeszélés epikai folyamatát és élénk plasztikáját, tudnia a jellemfestés és csoportosítás titkait; éreznie a részek arányát s mindazt, mi háttérben maradhat, vagy kiemelkedik; Megkísérlenie minden eszközt, mi a kompozíció kikerekítésére vezet, úgy bírnia a nyelvet, hogy eltalálhassa a történetírás nyelvét, mely nem a költészeté, de szintén oly ritka, talán ritkább, mint emez. Nehéz művészet ez.”²⁷ Akkor amikor az elbeszéltség mentén hierarchizálja a tudományokat, és ennek függvényében a múlt tudományait határozza meg olyanokként, mint amelyeknek létmódja a legkevésbé választható el elbeszéltségüktől, Gyulai igazából a tudomány-vitákban instabillá vált státusú irodalmi rendszer és az *épp létrejövőben levő* (a historia litteraria típusú történeti formából már átalakult, de formáját kereső és státusát kivívni próbáló) irodalomtörténet-írás legitimációját végzi el. Hisz ha a narrativitás ugyan nem lényeges tudománykonstituáló összetevője a reáliáknak, de az elbeszéltség felől nézve mégis megkülönböztethetők „fensőbb” és „alsóbb” tudományok (annak függvényében, hogy milyen módon élnek a narratív formákkal), és az előbbieket között is a múltból való beszéd tudományai azok, amelyek az *irodalmi formákként* emlegetett, nemcsak az irodalom metadiszkurzusaihoz, hanem a primér irodalmi praxishoz is közelálló narratív formákat létmódjuk szerves részeként érvényesítik, nehezen lehet tudományról és tudományosságról beszélni az irodalmi praxis és az irodalomtörténet (illetve a történetírás) nélkül. Gyulai Erdélyihez intézett válasza tehát nemcsak a tudományosság új képzeteire válaszol igennel (ezt már megtette a *Pesti Naplóról* írott kemény bírálatában is), hanem a tudományosság mibenlétét, tartalmait pontosítja: általában véve az irodalmat (mint a narratív formák ideáltípusos megjelenítőjét) a tudomány számára elengedhetetlennek tekinti, illetőleg az irodalmon belül is az irodalomtörténet-írást (mint a múltból való beszéd kitüntetett tudományát) határozza meg. Gyulai tehát abban, ahogyan önmagát pozicionálja a tudományról szóló vitában (és Toldyhoz kerül közel e tekintetben) igazából a tudományosság felértékelődésével elbizonytalanodó státusú irodalom legitimációját végzi el, amennyiben egyrészt „az igazi” tudományosság elengedhetetlen kritériumaként látta az irodalmat, másrészt meg egy példaértékű tudományt is sikerül az irodalomtörténet révén felmutatnia.

De véleményem szerint valami más is történik ezekben az eszmecserékben, amelyek a tudományok úgymond *irodalmi* formájáról, az elbeszélés szépségéről és lenyűgöző jellegéről folynak. Érdemes talán Gyulai egyik olyan kijelentése felől szemügyre venni a kérdést és a korábbi idézeteket, amely a tudományok és művészetek egységének a felbomlását a tudományos jelenségek kutatási spektrumának nagy léptékben való kibővüléséhez

²⁷ I. m. 249–250. Vö. még: „a tudományokban nagyon sok ismeret úgy lesz valódi ismeret, ha erős és határozott érzületté válik, mire nagy mértékben foly be a kedély és a képzelem. Az író nem mulaszthatja el ezeket is igénybe venni, ameddig megengedheti a tudomány méltósága, s erre egyik leghathatósabb eszköz a forma.” I. m. 252.

és az ezzel járó specializációs („professzionizációs”) folyamathoz köti. Az elbeszéltségre való figyelés – Gyulai érvelésében – épp a specializáció által okozott szóródási folyamatot hidalná át, elejét vehetné a tudományok elszigetelődésének egymástól és a nagyközönségtől: „Ki valamely tudományt egész kiterjedésében tud s talán előbb is vitt, több eszközzel rendelkezik a formára nézve, mint más, s ha nem restelli a fáradságot, rendelkezik is. Ha ezt sokan a tudomány népszerűsítésének gúnyolják, igazat mondanak s gúnyjuk csak elismerés. Az irodalmi forma nem is egyéb, mint a tudomány népszerűsítése, mert jobban és többnek tanít, mint a pusztán irodalmi forma nélküli tudomány. A tudós, ki ezt használja [...] [n]em igyekszik könnyűvé tenni a tudományt, mert az mindig bajos, csak természetessé és vonzóvá, nem kerüli mélységeit, csak biztos utakat keres oda és talál.”²⁸ Gyulai egyértelműen elhatárolja a népszerűsítésnek az általa használt fogalmát annak köznyelvi jelentésétől, mely szerint a népszerűsítés egyszerűsítést, netán banalizálást is jelentene egyszerűsítésként: „Egészen más [ti. az általa emlegetett népszerűsítéshez képest] a tudománynak azon szorosabb értelemben vett népszerűsítése, mely a tudományt a tulajdonképpeni nép felfogásához és szükségeihez alkalmazta, mi az irodalmi formának egy más és alsóbb neme.”²⁹ Gyulai koncepcióját és felőle magát a tudomány elbeszéltségeről, irodalmi alakjáról, retorizáltságáról (*ars* jellegéről) szóló írásokat, kijelentéseket – amelyek egyébként a tudományosság-vitában is előkerülő érveket gondolnak át – válasznak látom az önállósulásnak azokra a korabeli újszerű problémáira (is), amelyekkel a tágabb irodalomfogalomból kiváló és a XIX. század közepére önálló diszciplínákká váló tudományok kénytelenek szembenézni. Ezek között is előkelő helyet foglal el a szakosodásnak, a szaktudománnyá válásnak az a veszélye, hogy a szaktudományoknak a tudományközi és a szaktudományon kívüli közönséggel való érintkezésük ellehetetlenül. A korabeliek számára a kérdés probléma voltát valószínűsíthetően az az aporia adja, hogy mindez épp akkor látszik történni, amikor maga a tudományosság felértékelődik. Gyulai Pál és társai megjegyzései a tudomány elbeszéltségre való ráfigyelés kívánatos voltáról tehát igazából egy krízis megoldásainak jeleként is olvashatók: arra adott válaszként, hogyan lehet elejét venni a tudományosság – specializációból fakadó – elszigetelődésének és ezáltal a más tudományok vagy a laikusok művelői számára érthetlenné s így egyben irrelevánssá válásának.

Úgy gondolom, hogy a tudományosság-vitában megfogalmazódó igény az *érthető* tudomány érdekében, a századközépi morfondírozás a tudomány nyelvi alakjairól és népszerűsítő formáiról arról az aggodalomról is szól, amelyet a professzionizáció (beleértve ebbe az irodalom mint diszciplína létrejöttét és leválását a többi tudományról, illetve belső szakosodását) kikerülhetetlenül hozott létre: a tudományok szétválása, a szak tudás kimunkálása és az ezzel együtt járó mentális és nyelvi specializáció az épp létrejövőfélben levő profi értelmiséget az elszigetelődésnek egy korábban soha nem tapasztalt értelemben vett formájával szembesítette. A tudomány népszerűsítéséről folyó későbbi vitákat, az Eötvös-reformokat úgy tekinteném, mint amelyek ezzel a teljességgel új helyzettel, a profi értelemben vett szakmával mint nyelvi problémával való szembenézésről is szólnak a XIX. század második felében.

²⁸ I. m. 247.

²⁹ *Uo.*